

Ukrainian topics on the pages of official publications of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa: the second half of the 19th – the beginning of the 20th century

Andrii I. Chutkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: andrii.chutkyi@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAD-1820-2020>

Abstract.

The purpose of the study is – based on a thorough study of issues of official printed periodicals of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa for the second half of the 19th – early 20th centuries, to identify articles related to Ukrainian history, language and culture; to find out the frequency of such publications and to what extent their content was consistent with the then-current policy of the imperial authorities, to show, based on the frequency of the presence of Ukrainian topics on the pages of “University News” and “Notes” of the universities of Kharkiv and Odessa, the existence of an anti-Ukrainian policy of the Russian authorities. **The research methodology** is based on a complex of general scientific and special historical methods. Among them, the key role was played by the methods of analysis, induction and deduction, as well as problem-chronological, historical-psychological, and comparative-historical. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of materials on the Ukrainian language, history, and culture that were published on the pages of the “University Bulletins” and “Notes” of the universities of Kharkiv and Odessa of the specified period, which were ignored by researchers. At the same time, attention is drawn to the diverse thematic potential of these types of sources. **Conclusions.** The analyzed materials confirm the dominance of anti-Ukrainian orientation in the politics of the Russian Empire. At the same time, it was established that despite the official status of the studied periodicals, they sometimes contained materials on Ukrainian topics that were written in a spirit that did not correspond to the imperial policy towards Ukraine. Therefore, they testify to the corresponding position on the Ukrainian issue of their authors, which enriches the study of these personalities. At the same time, it is proved that despite the thesis postulated in historiography about the special role of the University of St. Volodymyr in the Russification policy of the empire, it was on the pages of its periodical that the largest number of publications on Ukrainian topics were placed. Also, the very fact of the appearance of articles useful for studying Ukraine in official printed publications indicates the existence of loopholes in the cumbersome imperial bureaucratic machine, and therefore indicates the effectiveness of the mobile approach to combating it. After all, if the Ukrainian movement was able to survive in the absence of Ukrainian statehood and imperial oppression, then the approach of constantly modifying the methods of fighting the new imperial system is all the more successful now that Ukraine has restored its statehood. This conclusion applies to all spheres of life and is also valuable during Ukraine's current war for its right to a free life. The attention of historians is also drawn to the main blocks of sources on which this study is based, as a valuable basis for research of various kinds in the field of historical science.

Keywords: history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries, national question, political history, periodical, censorship.

Українська тематика на сторінках офіційних видань університетів Києва, Харкова та Одеси: друга половина XIX – початок XX ст.

Андрій Чуткий

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: andrii.chutkyi@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAD-1820-2020>

Анотація.

Мета дослідження – на підставі опрацювання номерів офіційних друкованих періодичних видань університетів Києва, Харкова та Одеси за другу половину XIX – початок XX ст. виявити публікації, що стосувались української історії, мови та культури; з'ясувати частоту появи таких публікацій та наскільки їх зміст узгоджувався з тогочасною політикою імперської влади, показати на основі частоти присутності української тематики на сторінках «Університетських ізвестій» та «Записок» університетів Харкова та Одеси існування антиукраїнської політики російської влади. **Методологія дослідження** заснована на комплексі загальнонаукових та спеціально-історичних методів. З-поміж них ключову роль відіграли методи аналізу, індукції та дедукції, а також проблемно-хронологічний, історико-психологічний, порівняльно-історичний. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу матеріалів з української мови, історії та культури, що друкувались на сторінках «Університетських ізвестій» і «Записок» університетів Харкова та Одеси зазначеного періоду, що були обійдені увагою дослідників. При цьому звертається увага на різноманітний тематичний потенціал цих видів джерел. **Висновки.** Проаналізовані матеріали підтверджують панування антиукраїнської спрямованості в політиці Російської імперії. Водночас встановлено, що попри офіційний статус досліджених періодичних видань, у них зрідка з'являлися матеріали з української тематики, що були написані в дусі, який не відповідав імперській політиці щодо України. А отже, вони засвідчують відповідну позицію в українському питанні їх авторів, що збагачує вивчення цих персоналій. Доводиться, що попри постульовану в історіографії тезу про особливу роль Університету св. Володимира в русифікаторській політиці імперії, саме на сторінках його періодичного видання вміщено найбільше публікацій з української тематики, при цьому написаних у проукраїнському дусі. Також сам факт появи статей, корисних для вивчення України у друкований виданнях офіційного характеру, засвідчує наявність шпарин у громіздкій імперській бюрократичній машині, а отже, вказує на продуктивність мобільного підходу до боротьби з нею. Адже якщо український рух зміг вижити за умов відсутності української державності та імперського гноблення, то тим більш успішним підхід постійної модифікації методів боротьби з новітньою імперською системою є зараз, коли Україна свою державність відновила. Цей висновок дотичний до всіх сфер життя та є вагомим також в умовах нинішньої війни України за своє право на вільне життя. Привертається увага істориків і до основних блоків джерел, на яких засноване це дослідження, як цінної бази для розвідок різного характеру в царині історичної науки.

Ключові слова: історія України XIX – початку XX ст., національне питання, політична історія, періодичне видання, цензура.

Постановка проблеми. Антиукраїнська спрямованість Російської імперії була явищем стабільним і таким, що часто фігурує як аксіома в сучасній українській фаховій літературі з історії. Зокрема, вона згадується у низці узагальнюючих праць з історії України XVIII – початку XX ст. (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016; Гирич, 2013; Грицак, 2000; Сарбей, 1999; Шандра, Аркуша, 2022а; Шандра, Аркуша, 2022b). Останнім часом продовженням цих заходів Російської імперії розглядають і радянську політику щодо України та українців (Шпорлюк, 2000; Кульчицький, 2013).

Проте в сучасних умовах широкомасштабної збройної агресії проти нашої держави особливо важливим є здійснення історичної реконструкції незмінності колоніального підходу російської держави (без різниці пануючого в ній політичного ладу) щодо України. І найкраще це досліджувати на мікрорівні. Тобто через показ прояву цієї політики в усіх сферах життя (та на всіх рівнях). Лише так можна довести як її незмінність у нашого північно-східного сусіда, так і її всеосяжність – охоплення всіх сфер життя до найменших проявів.

У цьому контексті важливим і наочним підтвердженням такої політики є встановлення мізерного відсотку статей з української тематики (якщо вони не слугували цілям імперської

.....
пропаганди) на сторінках офіційних періодичних видань університетів, що діяли в Україні за часів Російської імперії. Адже ж цілком очевидним є те, що за умов нормального розвитку оприлюднення результатів досліджень з власної історії та культури є одним із пріоритетів аналогічних видань.

Але поряд із цим, навіть ті поодинокі публікації, що траплялися в аналізованих у цьому дослідженні періодичних виданнях і порушували усталену імперську концепцію щодо висвітлення української теми, вказують на важливий факт – можливість обходження імперських заборон. Навіть за часів імперського панування в Україні та відсутності власної державності. І це є особливо цінним за умов чергового раунду боротьби України за своє право на вільне життя з новітнім проявом російських імперських зазіхань щодо нашої держави, оскільки доводить як доцільність цієї боротьби, так і можливість досягнення Україною своїх цілей, накреслюючи й шлях до цього.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база дослідження зумовлена його тематикою. Вона складається з трьох великих за обсягом блоків джерел. А саме – «Університетських звістий» Київського університету (за період з 1876 по 1917 р.); «Записок імператорського Харківського університету» (за період з 1879 по 1917 р.) та «Записок імператорського Новоросійського університету» (за період з 1879 по 1917 р.). Оскільки «Університетські звістия» видавались щомісячно, а «Записки» університетів Харкова та Одеси – по кілька томів на рік, то довелось опрацювати більше пів тисячі томів цих видань.

Ці блоки джерел самі по собі є надзвичайно цінними із вивчення різних тем у межах історії України. Адже на їх сторінках розміщувались наукові публікації викладачів і студентів зазначених вишів, що часом були єдиним варіантом їх друку або ж першою друкованою апробацією. Наприклад, саме в «Університетських звістиях» вміщено магістерську роботу М. П. Дашкевича, що стала цінним підсумком джерелознавчих студій з історії Галицько-Волинського князівства на той час і була видана окремою монографією (Дашкевич, 1873).

Оскільки ані самі ці блоки джерел, ані публікації з української тематики, що вміщувались у них і обрані як предмет цього дослідження, не аналізувались в окремих працях, то це обумовило відсутність історіографії цієї теми.

Тому, задля акцентування на особливостях життя вищої школи в Україні у той час та підтвердження загальної ситуації з політичним життям в Україні досліджуваного періоду, опрацьовано окремі праці з історії України узагальнювального характеру (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016; Грицак, 2000; Шандра, Аркуша, 2022a; Шандра, Аркуша, 2022b; Миллер, 2000), націотворення (Гирич, 2013; Шпорлюк, 2000) та вищої школи (Берендєєв, 1998; Гончарова, 2008; Грицик, 2015; Губерський, 2019; Посохов, 2010; Чортенко, 2010) досліджуваного періоду. Зокрема, й присвячені особам, котрі вміщували відповідні статті у досліджуваних періодичних виданнях (Коляда, 2010; Коляда, 2013). Усі вони довели слушність поданих тут підходів та отриманих висновків.

Відсутність спеціальної історіографії з досліджуваної теми ускладнила роботу, оскільки довелось робити наскрізну перевірку томів аналізованих тут видань. Усе це посилює новизну та актуальність цього дослідження. Адже не лише доповнюється реконструкція проявів імперського курсу російської влади щодо України, але й увага дослідників привертається до комплексу джерел, що містять цінну інформацію, що може стати джерельною базою для різноманітних за тематикою досліджень у галузі історії України.

Мета статті – з'ясувати чи публікувались в офіційних періодичних виданнях університетів Києва, Харкова та Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст. статті, які змістовно не відповідали офіційній імперській політиці, оскільки це можна розглядати як свідчення можливостей обходження державної машини Російської імперії через її неповороткість. І так довести, що найбільш продуктивним шляхом боротьби з російською імперськістю є шлях постійної модернізації.

Виклад основного матеріалу. Політика Російської імперії впродовж останнього століття її існування була позначена щораз більшим наступом на українську самобутність. Під забороною опинилося все українське. І в цій справі важливу роль відігравали офіційні друковані видання всіх структур, що тоді діяли на імперському просторі, з періодичними виданнями закладів вищої освіти включно. Наприклад, на сторінках «Університетських звістий» розміщувались українофобські дописи проф. Т. Д. Флоринського (Флоринский, 1906), який до того ж виконував обов'язки київського цензора (Коляда, 2013). Так само в «Університетських звістиях» видавалася велика праця Т. Д. Флоринського «Слов'янське плем'я», на початку якої він відніс українців до «різновидів російського народу» та заперечував їх національну самостійність (Университетские известия. 1907. 8, с. 36–37). Проте ще більшою агресією щодо українського питання характеризувались публікації Т. Д. Флоринського в газеті «Кієвлянин», наприклад, «Де кілька слів про малоросійську мову» за 1899 р. Відповідно, можна стверджувати,

.....
що науковці-українофоби в публікаціях, розрахованих на наукові кола та близькі до них, мусили висловлюватись більш стримано.

Та тим не менш, офіційні друковані органи вишів повинні були надавати простір для відповідних шовіністичних публікацій. Це пояснюється їх державним статусом і цілковитою залежністю від урядового курсу. І натомість вони уникали публікацій із «неблагодійної» української тематики.

Однак нонсенс ситуації полягав не лише у тому факті, що виші, які діяли на українських теренах, обходили українську тематику увагою або ж подавали її в імперському річищі. Справа була ще й у тім, що в цих університетах у той самий час працювало чимало осіб, котрі належали до чільних діячів українського національного руху. Так, В. Б. Антонович вважався імперською владою «головним теоретичним та практичним діячем» українського руху в другій половині ХІХ ст. (Савченко, 1930, с. 175–176). Інший викладач Київського університету М. П. Драгоманов виділявся імперською владою як головний ініціатор радикалізації вимог українського руху і мав бути «негайно висланий» з України (Савченко, 1930, с. 177, 383). Загалом в університетах Києва, Харкова та Одеси працювало чимало представників українського національного руху та інших осіб, що мали опозиційну щодо імперії позицію (Гирич, 2013, Гирич, 2025; Коляда, 2010). Тож неможливість цих осіб друкувати статті в офіційних виданнях за місцем праці в тому дусі, що відповідав їхнім поглядам (але відмінному від офіційного), наочно засвідчує політичну цензуру та придушення опозиційних настроїв, та навіть поглядів зі сторони імперської влади.

Ще більшою мірою це стосувалось студентства, яке традиційно характеризувалось опозиційними настроями щодо будь-якої влади в принципі, зокрема, й проти Російської імперії (Берендєєв, 1998; Гончарова, 2008; Грицик, 2015; Посохов, 2010; Чортенко, 2010).

Так, урядовий курс на заснування університетів як розсадників урядової політики, що визначалось на початку їх утворення (Губерський, 2019, с. 81–83), зазнав краху і натомість вони стали осередками опозиційних рухів (Губерський, 2019, с. 106, 301–311). Влада це розуміла і саме тому протидіяла збільшенню кількості закладів вищої освіти та й освіти загалом. Особливий контроль був встановлений і над друкованим словом (Дризен, 1917; Ефремов, 1993; Кириєнко, 2010; Коляда, 2012), що не вдалося скасувати навіть попри пропозиції низки російських урядовців (Савченко, 1930, с. 173–178, 183–191).

Яку ж інформацію з української тематики подавали офіційні періодичні друковані видання трьох університетів, що в часи Російської імперії діяли в Україні, в період після видання Емського указу?

Розглянемо спочатку замітки на сторінках «Університетських іжестьї» Київського університету та «Записок» університетів Харкова та Одеси з гуманітарних дисциплін, оскільки саме такі публікації найбільш наочно проявляли політичний підтекст.

Зазначимо, що великі наукові праці друкувались у них в кількох номерах. Також пам'ятаємо, що всі ці публікації виходили російською мовою, засвідчуючи тим самим русифікаторський курс імперії Романових (Боряк, 2013).

У Київському університеті (на той час – Університет св. Володимира) з 1860-х років видавали «Університетські іжестьї» як офіційне друковане видання. Вони виходили щомісяця й містили найрізноманітнішу інформацію, зокрема, й публікації його співробітників та кращі студентські наукові роботи.

Публікації у сфері філософії переважно стосувались античної, а також західноєвропейської філософії ХVІІ–ХІХ ст. Наприклад, на той час доценти університету О. О. Козлов та П. І. Аландський впродовж 1877 р. кожного номера друкували статті з античної філософії та загально-філософського характеру (Университетские известия. 1877. 1, с. 1–115; 2, с. 117–159; 5, с. 333–377; 6, с. 379–435; 7, с. 437–488; 8, с. 537–636; 9, с. 665–701). Однак не було публікацій, що стосувались вітчизняної філософської думки.

У публікаціях з філології, історії мови та літератури, що розміщувались на сторінках «Університетських іжестьї», так само панувало звернення до вивчення античних текстів (грецьких та латинських), які складали й окремі викладацькі курси. Як відомо, акцент на античну, особливо давньоримську, спадщину був прихованим засобом пропаганди імперської ідеології та навіть своєрідного наслідування (навіть з претензією на привласнення) витоків імперської традиції в Європі. Також в «Університетських іжестьїх» частими були публікації, що присвячувались вивченню окремих діалектів (наприклад, беотійського), теоретичного характеру тощо.

Але тут маємо винятки. А саме: статті П. В. Владимірова «З учнівських років Гоголя» (Университетские известия. 1890. 5, с. 1–46) та Г. І. Чудакова «Відношення творчості Гоголя до західноєвропейських літератур» (Университетские известия. 1907. 7, с. 1–62; 1908. 8, с. 101–126), які фактично подавали М. В. Гоголя як письменника, чий талант сформувався в українських реаліях і який тяжів до загальноєвропейського контексту. Це суперечило офіційній позиції імперії про його нібито орієнтування на російську літературу.

Також сюди можна зарахувати статті А. М. Лободи «Руський богатирський епос у відношенні історико-літературному», «Руський богатирський епос у послідовному з'ясуванні його характеру та походження» (Университетские известия. 1896. 1, с. 1–18; 10, с. 147–188; 11, с. 189–233) та частини «Руські билини про сватання» (Университетские известия. 1903. 4, с. 53–125; 7, с. 127–168; 10, с. 169–202; 1904. 1, с. 203–231; 2, с. 233–293). Ці розвідки доводять формування більшості сюжетних ліній руських билин на українських теренах і їх генетичну спорідненість із пізнішими думами, що особливо аргументовано показав професор Київського університету М. П. Дашкевич (Дашкевич, 1906).

На жаль, ці особи були примушені зосередитись на вивченні та викладанні інших тем. М. П. Дашкевич почав викладати історію західноєвропейських літератур (Чуткий, 2008, с. 219–226). А. М. Лобода переорієнтувався на русистику (Лобода, 1906), ведучи для студентів історико-філологічного факультету курс з історії російської літератури (Университетские известия. 1908. 9, с. 5). Щоправда, А. М. Лобода у звіті про закордонне відрядження 1907 р. до Австро-Угорщини згадав про виявлення й опрацювання з-поміж інших рукописних текстів «однієї малоросійської» грамоти (Университетские известия. 1908. 9, с. 2).

Доволі несподівано 1910 р., тобто у розпал столипінської реакції та в рік видання столипінського циркуляра про «іногородців», в «Університетських известіях» було надруковане дослідження Ю. А. Яворського «Два чудові карпато-руські збірники XVIII ст., що належать Університету св. Володимира» (Университетские известия. 1910. 2, с. 65–95). Воно стосувалось пам'яток писемності, що мали українське коріння. Проте друк цього дослідження можна пояснити особою автора – Ю. А. Яворський походив із Галичини, але належав до москвофілів та емігрував до Російської імперії, осівши в Києві.

У переліку предметів викладання в Київському університеті значились «історія російської літератури» та «історія російської мови», навіть під час демократичної революції 1905–1907 рр. (Университетские известия. 1906. 10, с. 5), «російська народна словесність», «вступ до вивчення історії російської літератури», «історія романтизму в російській літературі» тощо. А приват-доцент В. О. Розов навіть вів окремий курс «Пушкін» та друкував на сторінках «Університетських известіях» статтю відповідної тематики.

Показово, що з початком Першої світової війни кількість цих дисциплін зросла, так само як і перелік осіб, що їх викладали, до 7 (А. М. Лобода, В. М. Малінін, В. О. Розов, С. І. Маслов, О. А. Назаревський, М. К. Гудзій, О. С. Грузинський) (Университетские известия. 1915. 9, с. 10–14). Це перевищувало кількість викладачів з усього циклу дисциплін класичної філології. Щоправда, частина з цих осіб і надалі видавали дослідження з української тематики, зокрема, і в «Університетських известіях». Наприклад, М. К. Гудзій «Переклади Zywołow Swiętych Петра Скарги в Південно-Західній Русі» (Университетские известия. 1916 (1917). 9–10, с. 1–135). В. О. Розов – «Дослідження мови південно-руських грамот XIV та першої половини XV ст.» (Университетские известия. 1913. 10, с. 1–43; 12, с. 45–90).

Та назагал і в публікаціях, вміщених в «Університетських известіях» зі сфери мовознавства та літературознавства, також зросла кількість статей з русистики. Ця тенденція засвідчувала посилення шовіністичної політики імперської влади.

Натомість навіть натяку на викладанні мови та літератури титульної нації України. Однак у другому півріччі 1912–1913 навчального року В. М. Перетц вів спецкурс для студентів-словесників «Література в Південній та Західній Русі XV–XVIII ст.», по 3 години на тиждень. Із рекомендованої ним студентам літератури (між іншим й авторства П. Г. Житецького) видно, що на цьому спецкурсі розглядалася літературна діяльність українських письменників, зокрема, Барановича, Галятовського, Гізеля, Котляревського (Университетские известия. 1913. 5, с. 3–4). В. О. Розов восени 1913 р. читав курс «Історія малоросійського нарiччя та його говорів» (Университетские известия. 1913. 10, с. 5) і звітував, що в «Читаннях Історичного товариства Нестора-літописця» надрукував «Південно-руські рукописи монастиря св. Аврамія в Єрусалимі» (Университетские известия. 1915. 2, с. 62), що засвідчувало тісні культурні зв'язки України з центрами християнства. У другому семестрі 1914–1915 навчального року курс «Література Південної та Західної Русі в XV–XVIII ст.» вів С. І. Маслов. Зрозуміло, що цей курс мав український зміст, що засвідчує і рекомендована література, яка включала дослідження про І. Галятовського, Л. Барановича, З. Копистенського, І. Котляревського (Университетские известия. 1914. 10, с. 10–11). Але для влади назва цього курсу виглядала відповідною офіційній політиці і тому він був пропущений навіть за умов посилення шовіністичного угару в імперії Романових в умовах війни. Також С. І. Маслов звітував, що готує дисертацію на тему: «Південно-руський письменник XVII ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький» (Университетские известия. 1915. 2, с. 63).

У галузі історії права О. Ф. Кістяківський надрукував повний текст «Прав за якими судиться малоросійський народ» із власним словником наприкінці (Университетские известия. 1877. 1, с. 641–664; 2, с. 665–704; 3, с. 705–736; 4, с. 737–776; 5, с. 776–792; 6, с. 793–808; 8, с. 809–832;

9, с. 1–8; 10, с. 9–32; 11, с. 33–73). А. Н. В. Молчановський «Замітки з питання про чиншове землеволодіння у західних губерніях» (Университетские известия. 1883. 10, с. 129–184). Ці дослідження мали своїм предметом вивчення та введення до наукового обігу важливих джерел з історії права в Україні. При цьому варто пам'ятати, що О. Ф. Кістяківський належав до відомих діячів українського національно-культурного відродження та був близьким до Київської старої громади (Музика, 2019, с. 12). А. Н. В. Молчановський був учнем В. Б. Антоновича, поділяючи і його наукові й суспільні погляди, та зазнав репресій імперської влади через свою громадянську позицію (Прокопчук, 2010, с. 169–171, 174–175). Тож їх зацікавлення українською тематикою було усвідомленим.

Загалом, аналізуючи особи авторів публікацій з української тематики, які були написані у позитивному до української справи контексті, бачимо, що всі вони належали до відомих діячів українського руху або осіб проукраїнськи налаштованих. Щоправда, посилення репресивної політики влади зумовило відхід окремих із них від української тематики у професійній діяльності, як це було у випадку вище згаданого М. П. Дашкевича чи І. В. Лучицького, який почав спеціалізуватись на історії Франції Ранньомодерного часу.

Але з-поміж публікацій з історії права знов таки панували дослідження з історії та поточного стану власне російського законодавства. Зокрема, праці О. Д. Білімовича («Землевпорядні завдання та землевпорядне законодавство Росії» та інші), що цілком закономірно, враховуючи його чітко виражену шовіністичну позицію, попри народження і зростання в Україні.

Найбільше ж публікацій з української тематики і написаних в українському дусі, що вміщувались в «Університетських известіях», було у царині історичної науки.

По-перше, це праці його співробітників: В. Б. Антоновича – «Нарис історії Великого князівства Литовського до середини XV ст.» (Университетские известия. 1877. 2, с. 169–185; 3, с. 226–247; 4, с. 283–312; 10, с. 771–786); М. П. Дашкевича – «Литовсько-Руська держава, умови її виникнення та причини занепаду», «До питання про походження руських билин» (доводиться українське коріння більшості з них та їх зв'язок з думами), «Політичні задуми Вітовта» (де він спростовував польську візію про прагнення Вітовта до унії Литви та Польщі), «Новітні домисли про Болохів і болоховців» (ця тема цікава версією про походження козацтва від болохівців), «Перемовини пап з Данилом Галицьким» (ця стаття вміщена у номері до ювілею університету і присвячена виключно українській тематиці, що було безперечно знаковим, бо в такому номері мала міститись провідна для автора за тематикою та ідейною спрямованістю публікація), «Люблінська унія та її наслідки», «Боротьба культур та народностей в Литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею» (акцент зроблено на ущемленні прав русинів-українців як чинник занепаду Литовської держави), «Дані до давньоруської історії в Monumenta Poloniae historica», «Давньо-кельтський народний епос про короля Артура та витязів Круглого Столу та билинні пісні Києво-Галицької Русі» та «Середньовічна греко-слов'янська література (переважно поетична) та її відношення до західноєвропейської поезії» (у цих розвідках доводиться спільність сюжетних ліній між західноєвропейським і українським героїчним епосом часів Середньовіччя, що де-факто вказувало на однозначну приналежність України до європейського світу), «Ще розвідки про Болохів і болохівців», «Придніпров'я та Київ за деякими пам'ятками давньої північної літератури» (Университетские известия. 1883. 4, с. 115–122; 5, с. 223–256; 10, с. 367–372; 1884. 6, с. 155–186; 8, с. 136–181; 10, с. 269–316; 12, с. 317–330; 1885. 1, с. 1–28; 5, с. 189–206; 1888. 12, с. 273–292; 1886. 9, с. 109–134; 10, с. 169–204; 12, с. 239–270; 1889. 1, с. 1–62; 1886. 11, с. 220–242); І. В. Лучицького – «Збірник матеріалів з історії суспільних земель та угідь у лівобережній Україні (підкреслювання моє – А. Ч.), вилучених із рукописного відділу Університету св. Володимира» (Университетские известия. 1883. 2, с. 1–24; 3, с. 25–40, 4, с. 41–64; 5, с. 65–80; 7, с. 81–112; 1884. 3, с. 161–240; 4, с. 241–272; 5, с. 1–42); М. В. Довнар-Запольського – «З історії литовсько-польської боротьби за Волинь» (Университетские известия. 1896. 8, с. 1–13) та почасти «Державне господарство Литовської Русі при Ягеллонах» (Университетские известия. 1900. 7, с. 1–88; 9, с. 89–134; 11, с. 135–223; 1901. 2, с. 225–311; 3, с. 313–366; 9, с. 487–582; 10, с. 583–665; 11, с. 667–775; 12, с. 777–807; 1902. 8, с. LXIX–CXII); І. М. Каманіна – «До деталей початку війни Богдана Хмельницького» (Университетские известия. 1905. 5, с. 1–13). Можна згадати й щорічні звіти по роботі Київського центрального архіву давніх актів, що теж вміщувались в «Університетських известіях» і давали огляд писемних пам'яток з історії України, зібраних цією установою.

Закономірно, що одночасно в «Університетських известіях» вміщувались публікації, що подавали імперське бачення тем з історії України. Наприклад, стаття проф. Ю. А. Кулаковського «Нові вигадки про походження імені Русь» (Кулаковский, 1906). Та низка публікацій Т. Д. Флоринського, що теж були написані у проімперському дусі.

Більш нейтральними, але присвяченими темам, що стосувались історії України, є наукові розвідки студентів і випускників (на момент друку цих досліджень) історико-філологічного

.....
законодавстві. Або ж стосувалися вивчення права західноєвропейських держав, як, наприклад, «Адміністративна юстиція в Західній Європі» М. Куплевського (Записки імператорського Харківського університету. 1879 года. 1881. I, с. 1–64; II, с. 65–230) чи «Звичаєве право в історії провідних держав Західної Європи і особливо Франції» А. М. Стоянова (Записки імператорського Харківського університету. 1881 года. 1883. II, с. 1–24). До того ж особлива увага до вивчення Франції може розглядатись як прояв інтересу та симпатій щодо свого провідного зовнішньополітичного союзника.

Тематика, не пов'язана з Україною, виносилась і до медальних студентських робіт, як, наприклад, «Злочини та проступки за угорським уложенням 1877 р.» студента С. Анісімова (Записки імператорського Харківського університету. 1879 года. 1881. III, с. 1–134).

У «Записках імператорського Харківського університету» було багато публікацій з римського права, що можна розглядати як приховану тягу до імперських взірців. Це ж саме (доповнюючись прагненням Російської імперії подати себе як спадкоємицю Візантії) маємо й у випадку актуалізації візантійської тематики. Наприклад, «Основні риси державного та суспільного ладу Візантії» (Записки імператорського Харківського університету. 1912 г. 1912. 1, с. 1–5).

Так само і в публікаціях з економіки: «Нарис історії цвяхової промисловості в Росії» студента П. Фоміна (Записки імператорського Харківського університету. 1897 года. 1897. 1, с. 35–103), що стосувалися розвитку промислового виробництва в Росії.

У дописах з філософії лише проф. Ф. О. Зеленогорський подав замітку, пов'язану з українською тематикою: «Пам'яті Г. С. Сковороди» (Записки імператорського Харківського університету. 1895 года. 1895. IV, с. 109–119), але головню, у контексті праці останнього на Харківщині.

Публікації з історичного літературознавства на сторінках «Записок імператорського Харківського університету» так само засвідчують панування російської тематики, а також розвідок з історії європейських літератур. При чому тут зустрічаємо на диво подібний до пізнішого радянського постулат щодо проявів сюжетів радянської літератури в перлинах світової літератури, що доводить спадковість між російською імперською та радянською ідеологією. Як приклад: «Злочин та кара в “La Divina Commedia” Данте Аліг'єрі» студента Ананьїна (Записки імператорського Харківського університету. 1898 года. 1898. 1), що фактично відсилало до одного з творів Ф. М. Достоєвського.

А щодо міри репресивної політики стосовно української мови та культури, порівнюючи з мовами та культурами інших народів, що теж зазнавали цькування влади, то можна згадати, наприклад, вільний друк «Начальних років польського романтизму» приват-доцента М. К. Грунського (Записки імператорського Харківського університету. 1901 года. 1901. 2, с. 1–16) та інших досліджень польської літератури. Тож саме українську культуру в Російській імперії гнобили особливо жорстоко.

Публікації з історичної тематики, що друкували в «Записках імператорського Харківського університету», теж були зосереджені на російській проблематиці та історії європейських держав. Наприклад, «Меттерніх та європейська реакція» проф. В. К. Надлера (Записки імператорського Харківського університету. 1879 года. 1881. III, с. 1–182; IV, с. I–XVI, 183–286). При цьому трапляються праці виключно у дусі імперських ідеологем. Як приклад: «Журнал або опис років та славетних перемог Петра Великого» приват-доцента В. В. Лапіна (Записки імператорського Харківського університету. 1899 г. 1899. 1, с. 105–152).

Тут теж наявно чимало публікацій узагальнюючої тематики. Наприклад: «Про значення сусідства в історичному житті народів» проф. І. П. Сокальського (Записки імператорського Харківського університету. 1898 года. 1898. 4).

Натомість єдиною публікацією з української теми було дослідження студента В. А. Барвинського «Селяни в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.» (Записки імператорського Харківського університету. 1909 года. 1909. 1, с. 1–116). Цікаво, що вже друга частина цієї публікації озаглавлена «Селяни в Лівобережній Малоросії в XVII–XVIII ст.» (Записки імператорського Харківського університету. 1909 года. 1909. 2, с. 117–211), що може вказувати на втручання імперської цензури. Варто зазначити, що В. А. Барвинський був учнем Д. І. Багалія, поділяючи погляди свого вчителя, що позначило всю його творчість і обумовило його репресування вже радянською владою (Гарбар, 2017, с. 37).

Умовно до неї примикають публікації М. Ф. Сумцова та Д. І. Багалія з історії Харківського університету, що друкувались на сторінках «Записок імператорського Харківського університету» від 1890-х рр. Так само, як і замітка М. Ф. Сумцова «Дослідження М. П. Драгоманова по фольклору в болгарському “Сборник за народни умотворенія”» (Записки імператорського Харківського університету. 1898 года. 1898. 4, с. 1–11), що хай і непрямо, але нагадувала про наукову спадщину відомого українського науковця та суспільного діяча, котрий зазнав переслідувань імперської влади. Або ж відгук М. Ф. Сумцова про наукову роботу першої

української жінки-доктора історичних наук О. Я. Єфименко «Про наукові праці О. Я. Єфименко» (Записки імператорського Харківського університету. 1910 г. 1910. 2, с. 1–22).

Під час Першої світової війни російська тематика в «Записках імператорського Харківського університету» зайняла ще більше місця. Наприклад, 1915 р. надруковано замітку проф. М. В. Клочкова «Прибильщики та доносители Петровського часу» (Записки імператорського Харківського університету. 1915 года. 1915. 3, с. 1–16). У 1916 р. проф. Ф. І. Шміт надрукував «Програму з історії мистецтва російського» та було вміщено низку рецензій, зокрема, на медальний твір «Борис Годунов» (Записки імператорського Харківського університету. 1916 года. 1916. 1, с. 1–8). А на початку 1917 р. – відгуки на дисертацію «Нариси з історії юридичного становища іноземних купців у Московській державі» та на твір «Боярська дума московських правителів XVI ст. за опублікованими посольськими книгами» (Записки імператорського Харківського університету. 1917 г. 1917. 1–2, с. 20–31, 32–40).

Російська тематика була присутня навіть в актових промовах. Наприклад, «Завдання російського червоного хреста. Промова на урочистому акті Харківського університету» (Записки імператорського Харківського університету. 1880 года. 1882. II, с. 1–56).

Але загалом у «Записках імператорського Харківського університету» переважали публікації з математики, фізики та медицини, які не мали ідеологічного навантаження.

У «Записках» Одеського університету публікації з української тематики та ідейно витримані у річизці українського національного руху майже відсутні.

Так, Ф. К. Брун (німець за походженням) надрукував велике дослідження з історичної географії півдня України «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії південної Росії» (Записки імператорського Новоросійського університету. 1879. 28, с. 77–353; 1880. 30, с. 1–408). Ця праця немає нічого, що б акцентувало на окремішності цих земель від російських, хоча й наголошується на специфіці клімату та навіть на історичній долі цих земель. Проте вона є цінним внеском у краєзнавчі та географічні дослідження півдня України.

Але і тут абсолютно переважали дослідження на російську тематику. І на додачу, з топових для імперської пропаганди тем чи персоналій, як приміром, «Наказ царя Івана Васильовича Грозного князю Єлецкому з товаришами» Ф. І. Успенського (Записки імператорського Новоросійського університету. 1885. 43, с. 248–278). Як і в попередніх випадках, історичні дослідження по Росії обмежувались її європейською частиною, по Волгу (Записки імператорського Новоросійського університету. 1882. 34, с. 1–404; та інші).

Також у «Записках імператорського Новоросійського університету», як і у випадку двох вище аналізованих періодичних університетських видань, друкувались дослідження з історії, мови та культури інших народів. Особливо багато – зі славістики. Це обумовлювалось тим, що Одеський університет був найближчим із вишів у межах Російської імперії до інших слов'янських країн, тому мав виконувати роль просувача імперських наративів на ці країни. До того ж вони присвячувались не лише відстороненим темам або ж відповідним імперській ідеології, як «Белінський у боротьбі слов'янофілів із західниками» І. А. Линниченка (Записки імператорського Новоросійського університету. 1901. 83, с. 48–65), (Джулинська, 2001); але й приміром, реформуванню російського правопису, як «Досвід спрощення російського правопису» Л. Ф. Воеводського (Записки імператорського Новоросійського університету. 1899. 76, с. 1–26) – тема, що взагалі не могла підійматись у відмінній від Росії країні, якщо, звісно, вона не була загарбана. Тож присутність таких публікацій лише підкреслювала колоніальне становище України в Російській імперії.

І лише публікація В. М. Мочульського «До історії Малоросійського нариччя. Житіє св. Сави Освяченого – за пергаментним рукописом XIII ст.» (Записки імператорського Новоросійського університету. 1884. 62, с. 383–406) випадає із цього контексту. Ця розвідка цікава тим, що попри використання для давньої української мови терміну «нариччя», автор наприкінці визнає, що «принаймні для XIII ст. треба визнати для Галицько-Волинської та Київської області одне спільне нариччя» (Записки імператорського Новоросійського університету. 1884. 62, с. 406). Отже, фактично доводиться мовна спільність усіх українських земель уже до початку XIII ст. і ця мова (хай і під визначенням «нариччя») характеризується як місцева, пов'язана з мовою українців XIX ст. і відмінна від російської.

Також В. М. Мочульський до сторіччя з дня народження М. В. Гоголя опублікував дослідження «Малоросійські та петербурзькі повісті Гоголя», що доповнювалося статтями ще двох його колег, пам'яті Гоголя (Записки імператорського Новоросійського університету. 1902. 88, с. 469–489, 1–87). Щоправда, Гоголь тут подається як російський письменник. З цього контексту змістовно випадає саме стаття В. М. Мочульського, котрий пов'язував Гоголя та витоки його творчості з місцем його народження, тобто з Україною. І прямо писав, що він цікавився українськими традиціями, навіть «платтям, що носили до часів гетьманських» (Записки імператорського Новоросійського університету. 1902. 88, с. 471).

ідейному спрямуванні було найбільше. І вони охоплювали практично всі напрями тогочасної гуманітаристики, але знову ж таки – при домінуванні історичної науки.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за сприяння в отриманні для опрацювання матеріалів, що були необхідні для написання цієї статті, за тих екстремальних умов, в яких зараз живе столиця України.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Аркуша, О., Кондратюк, К., Мудрий, М., Сухий, О.** (2016). Час народів: Історія України XIX століття. Л.: Літопис, 608 с.
- Берендєєв, О.** (1998). Студентський рух у Києві: 1895–1908 рр. *Історія в школі*. 3, 42–44.
- Боряк, Г.** (упоряд.) (2013). Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів. К.: Інститут історії України НАН України, LXI, [1], 805 с.
- Гарбар, Л. В.** (авт.-уклад.) (2017). Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до бібліографічного словника. К.: НБУВ, 616 с.
- Гончарова, Н. О.** (2008). Студентський рух у Підросійській Україні: історіографічний огляд проблеми. *Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія історія*. 13, 177–189.
- Гирич, І. Б.** (2013). Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 112 с.
- Гирич, І. Б.** (2025). Київ у переддень змагань за українську державу (середина XIX – початок XX ст.). К.: Клію, 320 с.
- Грицак, Я. Й.** (2000). Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Генеза, 356 с.
- Грицик, Л.** (2015). Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.): сучасна українська історіографія. *Часопис української історії*. 31, 86–94.
- Губерський, Л. В., Патриляк, І. К., Колесник, В. Ф., Чуткий, А. І.** (ред.). (2019). Історія Київського університету (у 2 т. Т. 1). К.: ВПЦ «Київський університет». 716 с.
- Дашкевич, Н. П.** (1873). Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. *Университетские известия*. 6. Отд. II, 1–24; 9, 25–80; 10, 81–156.
- Дашкевич, Н. П.** (1906). Олексій Попович думи «Про бурю на Чорному морі». *Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича*. Репринт. вид. К., 1993, 1–18.
- Джулинська, З. І.** (2001). І. А. Лінниченко: «Українське питання» та справа національної освіти на початку XX століття. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. 11, 266–271.
- Дризен, Н. В.** (1917). Драматическая цензура двух эпох 1825–1881. Петроград: Книгоиздательство «Прометей» Н. Н. Михайлова, 346 с.
- Записки императорского Новороссийского университета*. 1879–1917.
- Записки императорского Харьковского университета*. 1879–1917.
- Ефремов, С. О.** (1993). Вне закона: к истории цензуры в России. *Литературно-критичні статті*. К.: Дніпро, 351 с.
- Кирієнко, О. Ю.** (2010). Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 4, 83–98.
- Коляда, І. А.** (2010). Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 400 с.
- Коляда, І. А.** (2012). Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М. Коцюбинського з органами цензури). *Український історичний журнал*. 2, 58–72.
- Коляда, І.** (2013). Тимофій Флоринський – імперський анти-українофільський інтелектуал-цензор. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 22, 413–424.
- Короткий, В. А., Ульяновський, В. І.** (Упоряд.). (2000). Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. 1. К.: Прайм. 697 с.
- Кулаковський, Ю. А.** (1906). Новые домислы о происхождении имени Русь. *Университетские известия*. 6, 1–10.

-
- Кульчицький, С.** (2013). Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. 1. К.: Темпора, 504 с.
- Лобода, А. М.** (1906). «Горькая судьбина» Писемского и ея литературный прототип. *Университетские известия*. 9, 1–12.
- Миллер, А. И.** (2000). «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя, 260 с.
- Музика, І. В.** (2019). Професор Олександр Федорович Кістяківський: віхи життя і творчості. *Часопис Київського університету права*. 1, 11–18.
- Посохов, І. С.** (2010). «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія історія*. 42, 184–196.
- Прокопчук, В. С.** (2010). Никандр Васильович Молчановський – історик, краєзнавець. *Українська біографістика*. 7, 168–179.
- Савченко, Ф.** (1930). Заборона українства 1876 р. Харків-Київ: Державне видавництво України. 430 с.
- Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. К.: ВД «Альтернативи», 336 с. *Университетские известия*. 1877. 1883–1884. 1890. 1896. 1900–1919.
- Флоринский, Т.** (1906). Славянофильство Т. Г. Шевченка. *Университетские известия*. 8, 1–28; 10, 1.
- Флоринский, Т.** (1900). Малорусский язык и украинско-русский литературный сепаратизм. СПб.: Тип Суворина, 165 с.
- Чортенко, А. М.** (2010). Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 19 (206), 230–238.
- Чуткий, А. І.** (2008). Микола Павлович Дашкевич (1852–1908). К.: Темпора, 528 с.
- Чуткий, А. І.** (2011). Питання зміни професорської культури в Києві на початку XX ст.: «справа Є. Д. Сташевського» та припинення М. В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті. *Гілея*. 49 (№ 7), 77–83.
- Шандра, В., Аркуша, О.** (2022a). Україна в XIX столітті: доба модернізації. К.: Академперіодика, 706 с.
- Шандра, В., Аркуша, О.** (2022b). Україна в XIX столітті: людність та імперії. К.: Академперіодика, 436 с.
- Шпорлюк, Р.** (2000). Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі; пер. з англ. К.: Дух і Літера, 354 с.

References:

- Arkusha, O., Kondratyuk, K., Mudryi, M., Sukhy, O.** (2016). Time of Peoples: History of Ukraine in the 19th Century. Lviv: Litopys, 608 p. [in Ukrainian].
- Berendeev, O.** (1998). Student movement in Kyiv: 1895–1908. *History in school*. 3, 42–44. [in Ukrainian].
- Boryak, G.** (ed.) (2013). Ukrainian Identity and the Language Question in the Russian Empire: An Attempt at State Regulation (1847–1914): Collection of Documents and Materials. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, LXI, [1], 805 p. [in Ukrainian].
- Chortenko, A. M.** (2010). Politicization of the student population of Dnieper Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. (causes, essence, consequences). *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Lviv. Historical Sciences*. 19 (206), 230–238. [in Ukrainian].
- Chutkyi, A. I.** (2008). Mykola Pavlovich Dashkevich (1852–1908). K.: Tempora, 528 p. [in Ukrainian].
- Chutkyi, A. I.** (2011). The question of changing the professorial culture in Kyiv at the beginning of the 20th century: «the case of E. D. Stashevsky» and the termination of M. V. Dovnar-Zapolsky's work at the Kyiv Commercial Institute. *Gileya*. 49 (№ 7), 77–83. [in Ukrainian].
- Dashkevich, N. P.** (1873). The Reign of Daniel of Galicia According to Russian and Foreign News. *University News*. 6. Section II, 1–24; 9, 25–80; 10, 81–156. [in Russian].
- Dashkevich, N. P.** (1906). Oleksiy Popovich thoughts «About the storm on the Black Sea». *Sons of Ukraine. Collection of articles from 1906 in honor of Prof. Volodymyr Antonovych*. Reprint. ed. K., 1993, 1–18. [in Russian].
- Drizen, N. V.** (1917). Dramatic censorship of two eras 1825–1881. Petrograd: Prometheus Publishing House of N.N. Mikhailova, 346 p. [in Russian].
- Dzhulynska, Z. I.** (2001). I. A. Linnychenko: «The Ukrainian Question» and the Matter of National Education at the Beginning of the 20th Century. *Notes of the History Faculty of Odessa National University named after I. I. Mechnikov*. 11, 266–271. [in Ukrainian].
- Efremov, S. O.** (1993). Outside the Law: On the History of Censorship in Russia. *Literary and critical articles*. K.: Dnipro, 351 p. [in Russian].

-
- Florinsky, T.** (1900). The Little Russian Language and Ukrainian-Russian Literary Separatism. St. Petersburg: Suvorin Type, 165 p. [in Russian].
- Florinsky, T.** (1906). T. G. Shevchenko's Slavophilism. *University News*. 8, 1–28; 10, 1. [in Russian].
- Garbar, L. V.** (author-editor). (2017). History of Ukrainian library science in names (end of the 19th century – 1941): materials for a bibliographic dictionary. K.: NBUV, 616 p. [in Ukrainian].
- Goncharova, N. O.** (2008). Student movement in Russian-speaking Ukraine: a historiographical overview of the problem. *Intelligentsia and power. Public and political scientific collection. History series*. 13, 177–189. [in Ukrainian].
- Gyrych, I. B.** (2025). Kyiv on the eve of the struggle for the Ukrainian state (mid-19th – early 20th centuries). K.: Klio, 320 p. [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. Yu.** (2000). A sketch of the history of Ukraine. The formation of the modern Ukrainian nation in the 19th–20th centuries. K.: Geneza, 356 p. [in Ukrainian].
- Hrytsyk, L.** (2015). Kyiv student life in the socio-political life of the Dnieper region (second half of the 19th – beginning of the 20th century): modern Ukrainian historiography. *Journal of Ukrainian History*. 31, 86–94. [in Ukrainian].
- Hubersky, L. V., Patrylyak, I. K., Kolesnyk, V. F., Chutkyi, A. I.** (eds.). (2019). History of Kyiv University (in 2 vols. Vol. 1). K.: VPC «Kyiv University». 716 p. [in Ukrainian].
- Hyrch, I. B.** (2013). Formation of the Modern Ukrainian Nation: Theory and Social Challenges (19th – Early 20th Centuries). Ternopil: Textbook – Bohdan, 112 p. [in Ukrainian].
- Kiriyenko, O. Yu.** (2010). General and military censorship in the Russian Empire (18th – early 20th centuries). *Ukrainian Historical Journal*. 4, 83–98. [in Ukrainian].
- Kolyada, I.** (2013). Timofey Florinsky – imperial anti-Ukrainophile intellectual-censor. *Problems of Ukrainian history of the 19th – early 20th centuries*. 22, 413–424. [in Ukrainian].
- Kolyada, I. A.** (2010). Ukrainian intelligentsia in Russia: socio-political and socio-cultural activity (second half of the 19th – beginning of the 20th century). K.: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2010. 400 p. [in Ukrainian].
- Kolyada, I. A.** (2012). Censorship policy of the Russian autocracy in the «Ukrainian issue» (on the history of M. Kotsiubynsky's relations with censorship bodies). *Ukrainian Historical Journal*. 2, 58–72. [in Ukrainian].
- Korotkiy, V. A., Ulianovskiy, V. I.** (Eds.). (2000). Alma mater. St. Volodymyr's University on the eve and during the Ukrainian Revolution of 1917–1920. Materials, documents, memoirs. 1. K.: Prime. 697 p. [in Ukrainian].
- Kulakovskiy, Yu. A.** (1906). New speculations about the origin of the name Rus. *University News*. 6, 1–10. [in Russian].
- Kulchytskyi, S.** (2013). Red Call. The History of Communism in Ukraine from Its Birth to Its Demise. 1. K.: Tempora, 504 p. [in Ukrainian].
- Loboda, A. M.** (1906). Pisemsky's «Bitter Fate» and its Literary Prototype. *University News*. 9, 1–12. [in Russian].
- Miller, A. I.** (2000). «The Ukrainian Question» in Government Policy and Russian Public Opinion (Second Half of the 19th Century). St. Petersburg: Aleteya, 260 p. [in Russian].
- Muzyka, I.V.** (2019). Professor Oleksandr Fedorovych Kistyakivsky: milestones of life and creativity. *Journal of the Kyiv University of Law*. 1, 11–18. [in Ukrainian].
- Notes of the Imperial Kharkov University. 1879–1917.* [in Russian].
- Notes of the Imperial Novorossiysk University. 1879–1917.* [in Russian].
- Posokhov, I.S.** (2010). «Dreams of Vera Pavlovna»: social ideals of students of Russian universities of the 19th and early 20th centuries. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. History Series*. 42, 184–196. [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V. S.** (2010). Nikandr Vasilyevich Molchanovsky – historian, local historian. *Ukrainian Biography*. 7, 168–179. [in Ukrainian].
- Sarbey, V. G.** (1999). National Revival of Ukraine. K.: VD «Alternatives», 336 p. [in Ukrainian].
- Savchenko, F.** (1930). The Prohibition of Ukrainianism in 1876. Kharkiv-Kyiv: State Publishing House of Ukraine. 430 p. [in Ukrainian].
- Shandra, V., Arkusha, O.** (2022a). Ukraine in the 19th century: the era of modernization. K.: Akadempriodika, 706 p. [in Ukrainian].
- Shandra, V., Arkusha, O.** (2022b). Ukraine in the 19th century: population and empires. K.: Akadempriodika, 436 p. [in Ukrainian].
- Shporlyuk, R.** (2000). Empire and Nations. From the Historical Experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus; trans. from English. K.: Spirit and Letter, 354 p. [in Ukrainian].
- University News. 1877. 1883–1884. 1890. 1896. 1900–1919.* [in Russian].